

ZÜLFİYYƏ SALAYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zulfyyesalayeva@mail.ru

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI FLORASINDA *CALTHA* L.,
CLEMAIS L., *CONSOLIDA* (DC.) S.F.GRAY., *CERATOCEPHALA*
MOENCH CİNSLƏRİNİN DAXİL OLAN NÖVLƏRİNİN
TƏDQIQI VƏ İSTİFADƏ PERSPEKTİVLƏRİ**

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılmış *Caltha* L., *Clematis* L., *Consolida* (DC.) S.F.Gray., *Ceratocephala* Moench cinslərinə daxil olan növlərin bioekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, faydalı növlərinin müəyyənəndirilməsi, nadir növlərinin mühafizə olunması və gələcək nəsillərə çatdırılması kimi aktual məsələlərdən bəhs edilir. Tədqiqatlar zamanı muxtar respublika florasında bu 4 cinsin 10 növlə təmsil olunduğu dəqiqləşdirilərək, hər birinin botaniki təsviri və yayılma sahələri verilməmişdir. Cinslərin təyininə son nomenklatur dəyişikliklərdən istifadə olunmuşdur. Cinslərə daxil olan faydalı növlər haqqında məlumat verilməmişdir.

Açar sözlər: fəsilə, cins, növ, flora, sistematiq təhlil, bəzək bitkiləri, faydalı, mühafizə.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının floristik vəziyyətinin öyrənilməsi, biotik amillərin təsirinə növlərin azalması və ya bəzilərinin birdəfəlik itməsi təhlükəsinin qarşısının alınması üçün tövsiyə və tədbirlərin hazırlanması botaniklərin qarşısında duran aktual problemlərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan *Ranunculaceae* Adans. fəsiləsinə daxil olan *Caltha* L., *Clematis* L., *Consolida* (DC.) S.F.Gray., *Ceratocephala* Moench cinslərinin növləri Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında elmi əsaslarla hərtərəfli öyrənilməsi, faydalı növlərinin müəyyənəndirilməsi, mühafizə olunması və gələcək nəsillərə çatdırılması mühüm məsələlərdəndir.

Tədqiqat dövründə muxtar respublikanın 7 rayonunun (Kəngərli, Şərur, Sədərək, Şahbuz, Babək, Culfa, Ordubad) ayrı-ayrı zonalarını əhatə edən ərazilərində ekspedisiya marşrutları həyata keçirilmiş, geobotaniki qeydlər edilmişdir. *Caltha* L., *Clematis* L., *Consolida* (DC.) S.F.Gray., *Ceratocephala* Moench cinslərinə daxil olan növlərin bioekoloji xüsusiyyətləri öyrənilmiş, yayılma sahələri müəyyən edilmişdir. Aparılan tədqiqatlar və ədəbiyyat məlumatlarının araşdırılması nəticəsində muxtar respublika florasında yayılan *Caltha* L., *Clematis* L., *Consolida* (DC.) S.F.Gray., *Ceratocephala* Moench cinslərinin növ tərkibi dəqiqləşdirilmişdir. Taksonların adı isə S.K.Cerepanova əsasən verilməmişdir. Beləliklə, müəyyənəndirilmişdir ki, *Caltha* L., *Clematis* L., *Consolida* (DC.) S.F.Gray., *Ceratocephala* Moench cinsləri Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında 10 növlə təmsil olunur [1, s. 69-72; 3, s. 87-89; 5, s. 9-13; 6, s. 30-105; 7, s. 101-109; 8, s. 321-32].

Ordo: *Ranunculales*

Fam.: *Ranunculaceae* Adans. – Qaymaqçiçəklilər

1. Genus: *Caltha* L. – Kalta

1 (1) *C. palustris* L. – Bataqlıq kaltası

2 (2) *C. polypetala* Hochst – Çoxləçəkli kalta

2. Genus: *Ceratocephala* Moench – Buynuzbaş

3 (1) *C. falcata* (L.) Pers. – Ayparaşəkilli buynuzbaş

4 (2) *C. testiculata* (Crantz) Bess. – Düzbuynuz buynuzbaş

3. Genus: *Clematis* L. – Ağəsmə

5 (1) *C. orientalis* L. – Şərq ağəsməsi

6 (2) *C. vitalba* L. – Üzümparpaq ağəsmə

4. Genus: *Consolida* (DC.) S.F.Gray – Əsbəçiçəyi (Üskükotu)

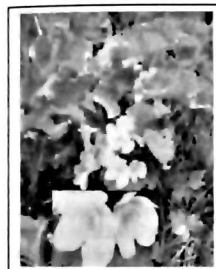
7 (1) *C. divaricata* (Ledeb.) Schröding. – Kotul əsbəçiçəyi

8 (2) *C. orientalis* (J.Gray) Schröding. – Şərq əsbəçiçəyi

9 (3) *C. persica* (Boiss.) Schröding. – İran əsbəçiçəyi

10 (4) *C. rugulosa* (Boiss.) Schröding. – Qırıq əsbəçiçəyi

Caltha L. – Kalta. Cinsin dünyanın mülayim iqlim ölkələrində yayılan 90 növü verilməmişdir. Azərbaycanda, Böyük və Kiçik Qafqazda eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasında cinsin 2 növünə rast gəlinir. Bəzək və boyaq bitkisidir. Mal-qara üçün zərərli.

Caltha polypetala Hochst. In Lorent., Wander, 339 (1845) p.p. – Çoxləçəkli kalta. Çoxillik, hündürlüyü 15-40 sm olub, düz, içibə tüksüz gövdəli bitkidir. Yarpaqları demək olar ki, kökətrafidir, uzun saplaqlı, ürəkvarı-girdə və ya böyrəkşəkillidir. Çiçəkyanlığının yarpaqcıqları 8-10 ədəddir, çiçəkləri parlaq, qızıl sarı rəngdədir. İri dişçiklidir. Sü-tuncuq 3-4 mm uzunluğunda olub, düzdür. Dəniz səviyyə-sindən 1800-3100 metr yüksəkliklərdə rütubətli yerlərdə, göl və bataqlıqlarda rast gəlinir. May ayında çiçək açıb, iyul ayında meyvə verir. Mezofit bitkidir. Kiçik Asiya-Qafqaz coğrafi areal tipinə daxildir. Şahbuz rayonunun Ayrınc, Kükü, Nursu, Külüs, Biçənək, Batabat ərazilərində qeyd olunmuşdur.

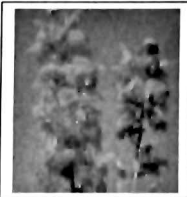
Caltha palustris L., Sp. Pl., 558 (1753) – Bataqlıq kaltası. Gövdəsi düz, hündür-lüyü 45-50 sm olan bitkidir. Kökətrafi yarpaqları uzun saplaqlı, ürəkvarı-girdə və ya böyrəkşəkilli, tamkənarlı, olub, yuxarıdakı yarpaqları oturaqdır. Çiçəkləri iri, qızıl-sarı rəngdədir, çiçəkyanlığı 5 yarpaqcıqlıdır. Orta dağlıq qurşağın bataqlıq ərazilərində rast gəlinir. Aprel ayında çiçək açıb, iyun ayında meyvə verir. Hidrofit bitkidir. Ön Asiya coğrafi areal tipinə daxildir. Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda rast gəlinir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında dağlıq qurşağın çay kənarlarında, sulu və bataqlıq ərazilərində yayılmışdır. Şahbuz Dövlət Qoruğunun, Culfa rayonunun Milax, Ərəfsə, Ləkətəğ ərazilərində qeyd olunmuşdur [2, s. 121-127].

Consolida (DC.) S.F.Gray – Əsbəçiçəyi (Üskükotu). Birillik, gövdəsi budaqla-nan, barmaqvarı yarpaqlı bitkidir. Çiçəkləri növündən asılı olaraq bənövşəyi, çəhrayı və ağ rəngdə olur. Çiçəkləri qeyri-düzgün, çiçəkyanlığının ləçəkləri 5, ləpəşəkillidir, on-lardan üstdəki ləçəklər məhmız şəklində uzanıbdir. Nektarlıq 1 ədəd olub, çiçəkyanlığının məhmızında yerləşmişdir. Erkəkçikləri çoxdur, dişçiyi isə bir ədəddir. Meyvələri yar-paqcıqdır. Cinsin növləri zəhərli və bəzək bitkiləridir. Azərbaycanda 5, Naxçıvan Mux-tar Respublikasında 4 növü yayılmışdır.

Consolida divaricata (Ledeb.) Schröding. In Abhandl. Zool. Bot. Ges. Wien, IV, 5, 62, (1909) – *Delphinium divaricatum* L e d e b., in E i c h w., PL. Caps-cauc., 16 (1831); L e d e b., I, 59 et auct. Cauc – Kotul əsbəçiçəyi. Birillik bitkidir, gövdəsi 30-60

sm hündürlükdə, dağınıq budaqlanan olub, yumşaq tükcüklüdür. Yarpaqları çoxqatlı, ensiz xətti pənciyələrə parçalanmışdır. Çiçək qrupu süpürgəyədir. Çiçəkləri göyümtül-bənövşəyi və ya bənövşəyi rənglidir, xarici qısa tükcüklüdür. Mahmızı iki dəfə ləçəkdən uzundur. Çiçəkyanlığı 7-10 (12) mm uzunluğundadır. Meyvə vərəqi düz və azca ayırılır. İyun ayında çiçək açıq, avqust ayında meyvə verir. Kserofit bitkidir. Ön Asiya coğrafi areal tipinə daxildir. Muxtar Respublikanın bütün ərazilərində yayılmışdır. Düzənlikdə orta dağlıq qurşağın əkin sahələrində rast gəlinir. Babək rayonunun Nehrəm, Sirab, Cəhri, Vayxır, Şahbuz rayonunun Sələsüz, Badamlı və başqa ərazilərdə yayılmışdır.

Consolida orientalis (J. Gay) Schröding. In Abhandl. Zool. Bot. Ges. Wien. IV, 5, 17, (1909). – *Delphinium orientale* J. Gay in De m o u l i n Cat. Dordogne, 12 (1840) Boiss. 1, 79 Липский, 211 – Буш, Fl. cauc. crit. III, 3, 42 (1901) – Буш, Определ. Рана-лес (1919) – Невский, Фл. СССР, VII, 105 (1937) – D. Ajacis (non L.) M. B. II, 12: III, 368 – L. d. b. I, 58 – D. Ajacis ssp. orientale, Ш м а л ь г а у з е н, I, 28 [7] – Şərq əsbə-çəyi.

Birillik bitkidir, hündürlüyü 25-50 (70) sm, gövdəsi düz budaqlı, yarpaqları çoxqatlı ensiz xətti pənciyələrə bölünmüşdür. Fırçası uzun və sıxdır. Çiçəkləri açıq bənövşəyi rəngli, yumşaq tükcüklü və vəzili, yuxarısı buruncuqludur. Düzənlikdə orta dağlıq qurşağın əkin sahələrində, meşə ətraflarında, bağlarda, kolluqlarda rast gəlinir. May ayında çiçək açıq, iyul ayında meyvə verir. Aralıq dənizi-Iran coğrafi tipinə daxildir. Güllənabad, Bədxəşan, Cəhri, Vayxır, Payız, Xalxal, Çalxanqala ərazilərində yayılmışdır.

Consolida persica (Boiss.) Schröding. In Abhandl. Zool. Bot. Ges. Wien, IV, 5, 17, (1909). – *Delphinium persicum* B o i s s. in Ann. Sc. Nat., XVI, 362 (1841) – Boiss. I, 76 p.p. – Липский, 211 – Буш, Fl. cauc. crit. III, 3, 40 (1901) – Буш, Определ. Рана-лес, 16 (1919) – Невский, Фл. СССР, VII, 111 (1937) [8] – İran əsbəçiyəyi.

Birillik, hündürlüyü 15-20 sm, dağınıq budaqlı və güclü budaqlanan bitkidir. Kök-ətrafı yarpaqları saplaqlı, gövdə yarpaqları oturaq və ensiz xətti pənciyələrə parçalanmışdır. Fırçası olduqca seyrəkdir. Çiçək ayaqçıq ləçəkdən 2 dəfə qısadır. Ləçəkləri çəhrayı qırmızımtıl rəngdədir, mahnızı düz və incədir. Çiçəkyanlığının yarpaqları 7-10 mm uzunluqda, yumurtavari-oval şəklində olub, ortasından yaşıl yumşaq xətt keçir. Meyvə vərəqi yastılashedir. İyun ayında çiçək açıq, iyul ayında meyvə verir. Kserofit bitkidir. İran coğrafi areal tipinə daxildir. Ördubad rayonunun Kotam, Gilançay, Əndamic, Şərur rayonunun Tənənəb, Qaraquş ərazilərində yayılmışdır.

Consolida rugulosa (Boiss.) Schröding. In Ann. Nat. Hofmus. XXVII, 43 (1913). *Delphinium rugulosum* B o i s s. in Ann. Sc. Nat., XVI, 362 (1841) – Boiss. I, 76 – Липский, 211 – Буш, Fl. cauc. crit. III, 3, 41 (1901) – Буш, Определ. Рана-лес, 1 (1919) – Невский, Фл. СССР, VII, 112 (1937) – Qırışiq əsbəçiyəyi. Hündürlüyü 10-30 sm, gövdəsi düz yuxarıdan budaqlanan bitkidir. Aşağı yarpaqları xərtəvi olub, yuxarıdan 2 mm enində dilimlənmişdir. Çiçəkləri demək olar ki, çox qısadır, oturaqdır, çiçək salxımı uzun deyildir. Çiçəkləri 10-12 mm uzunluğunda olub, çiçəkyanlığı boz- ağ mavi rəngdədir. Meyvəsi silindri şəklində, 17-20 sm uzunluğundadır. İyun-iyul ayında çiçək açıq, avqust ayında meyvə verir. Kserofit bitkidir. İran-Turan coğrafi areal tipinə daxildir. Muxtar Respublikanın orta dağlıq qurşağın quru daşlı yamaclarında yayılmışdır. Nehrəm, Yuxarı Buzqov, Çalxanqala, Qarabağlar ərazilərində yayılan formasiyaların tərkibində komponent kimi iştirak edir.

Celamatis L. – Dünyanın mülayim və isti ölkələrində 170, Azərbaycanda və Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə 2 növü yayılmışdır. Tərkiblərində klematin alkaloidi vardır.

Clematis orientalis L. Sp. Pl. 543 (1753) 35 – Şərq ağasması. Çoxillik, sürünən gövdəli, yarpağı lələkvari, göy, yumurtavari üç bölmümlü pənciyəli bitkidir. Çiçəkləri yumurtavari çiçək qrupunda toplanıb və surməli rəngdədir. Ləçəklərinin iç tərəfi bütünlüklə sıx yumşaq tükcüklü, digər tərəfi çılpəkdir. Orta dağlıq qurşağın kolluq və çay sahilində yayılmışdır. İyul ayında çiçək açıq, avqust ayında meyvə verir. Kseromezofit bitkidir. Şərqi Aralıq dənizi-Iran-Turan coğrafi tipinə daxildir. Çalxanqala, Badamlı, Aşağı Buzqov, Qazançı, Xurs, Nürgüt kəndləri ərazilərində yayılmışdır.

Muxtar respublikada yayılan *Caltha polypetalata* Hochst. – Çoxləçəkli kalta növü dərman bitkisi kimi istifadə olunur. Müalicə məqsədləri üçün bitkinin yuxarı hissəsini, təzə və qurudulmuş halda istifadə edirlər. Kaldadan alınan preparatlardan vitamin çatışmazlığında, soyuqdəymədə, yarasagaldıcı, bəlgəmgətirici, ağrıkəsici, qıcolma, şiş əleyhinə istifadə edilir.

Xalq təbabətində bitkinin sulu məhlulundan yuxusuzluqda, baş ağrılarında, maddələr mübadiləsi pozuntularında, soyuqdəymə, titrətmə, xərçəng əleyhinə işlənilir. Soyuqdəymə, diatez, qanazlığı, avitaminoz xəstəlikləri və qızdırma zamanı, 1 çay qaşığı doğranmış təzə otundan götürüb 1 stəkan qaynar suya töküüb, zəif od üzərində qoyub 5 dəqiqə qaynadırlar. Bir saat dəmlədikdən sonra süzüb gündə 3 dəfə, yeməyə 15-20 dəqiqə qalmış, 2 xörək qaşığı daxilə qəbul edirlər. Uşaqlıq nəhiyəsində baş verən xərçəng xəstəliyinin müalicəsində (əlavə kömək kimi), doğranmış otundan 2 çay qaşığı 1 stəkan suya töküüb zəif od üzərində 10-15 dəqiqə qızdırıb, 2 saat dəmlədikdən sonra süzülür. Süzdükdən sonra gündə 3 dəfə, yeməyə 30 dəqiqə qalmış 3 xörək qaşığı daxilə qəbul edirlər.

Soyuqdəymə zamanı 1 stəkan doğranmış ot hissəsini 2 litr qaynar suya töküüb zəif od üzərində 10-15 dəqiqə saxladıqdan sonra yarım saat dəmləyirlər. Alınan ekstrakt günəşəri həftədə 3-5 gün vannasını qəbul edirlər. Yara, kəsik, yanq və ekzema, zaman, bitkinin təzə yarpaqlarından götürüb qaynar suda bişirib, sterilizə edilmiş bintlə ağrıyan nəhiyinin üzərinə qoyub bağlayırlar. Kaltanın təzə yarpaq və çiçəkləri az zəhərli olduğundan bitki xammalından istifadə edən zaman götürülən miqdara riayət edilməlidir. Bitkini qurudan və yaxud qaynadan zaman zəhərli maddə parçalanıb yox olur. Qurudulmuş hissəsindən xörəklərin tərkibinə əlavə etmək olar. Quru otunun tərkibində anemonin, saponin flavonoid birləşmələri fitonsid və s. maddələr aşkar edilmişdir.

Yer kürəsində məhvolma təhlükəsi qarşısında olan növlər o qədər çoxalmışdır ki, artıq dünya ailimləri onları 9 kateqoriya və bu kateqoriyaya daxil olmaq üçün isə kriterilər (meyarlar) müəyyənləşdirilmişdir [4, s. 49-50]. Hər bir növ qırmızı siyahıya uyğun kateqoriya və altmeyarlar üzrə qiymətləndirilmişdir. Muxtar respublikanın nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsində olan *Ceratocephala testiculata* (Crantz) – Düzbuynuz buy-nuzbaş beynəlxalq qırmızı siyahıya uyğun qiymətləndirilmiş, növünün az yayıldığı və qorunması vacib olduğu üçün gələcəkdə nəşr olunacaq Naxçıvan Muxtar Respublikası-nın "Qırmızı Kitabı"na salınması tövsiyə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov A. Azərbaycanın ali bitkiləri (Azərbaycan florasının konpekti). I hissə, Bakı: Elm, 2005, 247 s.
2. Seyidov M.M., İbadullayeva S.C., Qasimov H.Z., Salayeva Z.K. Şahbuz Dövlət Qoruğunun flora bitkililiyi. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 524 s.

3. Talibov T.H., Ibrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri. Naxçıvan: Əsəmi, 2008, 350 s.
4. Talibov T.H., Ibrahimov Ə.Ş. və b. Naxçıvan Muxtar Respublikasının dərman bitkiləri. Naxçıvan: Əsəmi, 2014, 432 s.
5. Ибрагимов А.Ш., Набиева Ф.Х., Салаева З.К. Горностепная растительность Нахчыванской Автономной Республики Азербайджана // Инновации в науке, Новосибирск, 2017, № 5 (66), с. 9-13.
6. Флора Азербайджана. Т. VI, Баку: АН Азерб. ССР, 1952, 124 с.
7. Конспект флоры Кавказа, Т. II, С.-Петербург, 2006, 201 с.
8. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств. СПб.: Мир и семья, 1995, 992 с.

Зульфйа Салаева

ИССЛЕДОВАНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВИДОВ, ВХОДЯЩИХ В РОДЫ *CALTHA* L., *CERATOCEPHALA* MOENCH, *CLEMATIS* L., *CONSOLIDA* (DC.) S.F.GRAY., РАСПРОСТРАНЕННЫХ ВО ФЛОРЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье изложены задачи изучения биоэкологических особенностей видов, входящих в роды *Caltha* L., *Ceratocephala* Moench, *Clematis* L., *Consolida* (DC.) S.F.Gray., распространенных во флоре Нахчыванской Автономной Республики, определения полезных видов, охраны редких видов и сохранения их для будущих поколений. В ходе исследовательских работ выявлено представление 4 родов во флоре автономной республики 10 видами, дано ботаническое описание и территория распространения каждого вида. В определении родов использованы последние номенклатурные изменения. Уточнен видовой состав этих 4 родов: *Caltha palustris* L., *Caltha polypetala* Hochst., *Ceratocephala falcata* (L.) Pers., *Ceratocephala testiculata* (Crantz), *Clematis orientalis* L., *Clematis vitalba* L., *Consolida divaricata* (Ledeb.) Schröding., *Consolida orientalis* (J.Gray) Schröding., *Consolida persica* (Boiss.) Schröding., *Consolida ruguloza* (Boiss.) Schröding. Указаны пути использования растений родов *Caltha* L., *Ceratocephala* Moench, *Clematis* L., *Consolida* (DC.) S.F.Gray. в народной медицине и декоративном садоводстве.

Ключевые слова: семейство, род, вид, флора, систематический анализ, декоративные растения, полезный, охрана.

Zulfıya Salayeva

RESEARCH AND USE PROSPECTS OF SPECIES INCLUDED IN THE GENERA OF *CALTHA* L., *CERATOCEPHALA* MOENCH, *CLEMATIS* L., *CONSOLIDA* (DC.) S.F.GRAY COMMON IN THE FLORA OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The article deals with topical issues such as studying the bioecological features of species belonging to the *Caltha* L., *Ceratocephala* Moench, *Clematis* L., *Consolida* (DC.) S.F.Gray., identifying their useful species, preserving rare species and delivering them to future generations spread in the Nakhchivan Autonomous Republic. During the

researches, there have been given each of them botanical description and spread area identifying these 4 genera represented by 10 species in the flora of autonomous republic. The final nomenclature changes have been used on the determination of genera. There have been specified the species composition of these 4 genera in the Nakhchivan Autonomous Republic: *Caltha palustris* L., *Caltha polypetala* Hochst., *Ceratocephala falcata* (L.) Pers., *Ceratocephala testiculata* (Crantz), *Clematis orientalis* L., *Clematis vitalba* L., *Consolida divaricata* (Ledeb.) Schröding., *Consolida orientalis* (J.Gray) Schröding., *Consolida persica* (Boiss.) Schröding., *Consolida ruguloza* (Boiss.) Schröding. There have been shown usage ways of *Caltha* L., *Ceratocephala* Moench, *Clematis* L., *Consolida* (DC.) S.F.Gray genera in decorative gardening and folk medicine.

Keywords: family, genus, species, flora, systematic analysis, ornamental plants, useful, protection.

(Biologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əliyər İbrahimov tərəfindən təqdim edilmişdir)